

Жанрларды жүйелеп, ғылыми айналымға енгізген ғалым

Қазақстандағы телевизия және радиожурналистиканың теориясын әрі тәжірибесін тұжырымдаған, ғылыми айналымға енгізген филология ғылымдырының докторы, профессор Марат Кәрібайұлы Барманқұлов болатын. Ол телерадиожурналистиканың тарихымен қоса жанрлық ерекшеліктерін де сараптап, анықтамалар берді. «Интервью— көсемсөз жанры, журналистің бір не бірнеше адаммен қандай да бір өзекті мәселе төңірегінде сұхбат жүргізуі, интервью барысында белгілі бір оқиғаның, құбылыстың мән-мазмұны маман әңгімелесушінің түсіндіруі, айтуы бойынша терең ашылады. Интервью жанры, негізінен, хабарламалы интервью және түсіндірмелі интервью болып екіге бөлінеді. Олардың өзі іштей жіктеледі», - деген анықтама берілген қазақша уикипедияда. Қазақ журналистикасында қолданылып жүрген жауынгер жанрлардың бірі – телерадиодағы сұхбат туралы ол өзінің «Телевизия: бизнес әлде билік» атты еңбегінде ішкі жіктелуін сараптап, былай тұжырымдайды: «Сұхбат туралы әртүрлі пікір айтуға болады. Газеттегі сұхбат пен радиодағы сұхбаттың бір-бірінен айырмашылығы жоқ екенін аңғарамыз. Көптеген теоретиктер сұхбат пен әңгімені теңестіруге де тырысты. Бұл туралы Л.Рукавишникова «Телевизиялық әңгіме мен сұхбаттың ерекшеліктері» атты мақаласында былай тұжырымдайды: «Телевизиялық сұхбат екі әңгімелесушінің арасында болатын әңгіме (жүргізуші мен сұхбат беруші) түрінде немесе бірнеше мүшесі бар ұжымдық қысқа монолог түрінде болуы мүмкін. /101 б./ “Журналистикадағы жанр мәселелері” деп аталатын бұл жинақта сұхбат әңгімелесуге немесе дөңгелек стол басындағы әңгімеге жақындатылған. Содан бергі өткен отыз жылдай уақыттан кейін де әңгімелесу мен сұхбат жанрларының ара жігі ажырытылмай келеді. Сонымен, олардың айырмашылықтары қандай екен?

Әңгімелесуде – оған қатысушылар бір –бірімен тең түрде пікір, ақпарат алмасады. Ал, сұхбатта жауап берушіден ақпарат алынады. Сұхбатқа қатысушылардың рөлдері мынадай: журналист немесе сұхбат алушы сұрақ қояды, екінші адам жауап береді. Сұхбат түрлерін сұраушы мен сұралушының көзқарастарына қарай бірнеше түрге бөлуге болады: 1. Сұхбат – көзқарасқа көрнекті, танымал, атақты адамдар қатысады. 2. Сұхбат – хабарламаға жоғары лауазымды, бірақ аты-жөні көпшілікке таныс емес кісілер болады. 3. Сұхбат – эмоцияға кездейсоқ оқиғаның куәгері, көпшілікке таныс емес адамдар қатысады. 4. Социологиялық зерттеу сұхбатында жауап беруші тұлға екінші жоспарға ысырылады, жауап беруші бүркеншік атпен де шығуы мүмкін».

Сонымен қатар ғалым «ТВ –репортер» жинағында сұхбаттың 5 типіне анықтама берген: 1. Хаттамалық. 2. Ақпараттық. 3. Сұхбат – портрет 4. Сұхбат – дискуссия. 5. Сұхбат – сауалнама.

Хаттамалық пен ақпараттық сұхбаттарды біріктіріп жіберген жөн. Сұхбат – портрет пен сұхбат – дискуссияны жанрдан гөрі тәсіл деп қарауға болады. Сұхбат барысында халықтың сеніміне кірген, көпшілікке танымал адамдардың пікірі қызықтырады. Халық бұл хабарламадан лауазымды адамның сол мәселе туралы пікірін білгісі келеді. Мұндай сұхбатты бедел – сұхбат деп атауға болады. Бұл жағдайды 1100 жыл бұрын әл –Фараби өзінің «Философия трактатында» ескерткен еді. “Осындай беделді адам сұхбат – пікірге де қажет. Олардың пікірлері беделді болғандықтан да тексеруге жатпайды, бірден қабылданады”.

Теледидарда «қосақталған» сұхбат қолданылады. Оған бір-біріне кереғар пікірдегі екі адамды қатыстырады. Оған телекөпірлерді алуға болады. Бұл бағдарламаға қатысушылар әр қаладан болады. Мұндай сұхбаттар жер-жерде көптеген көрермендердің қызығушылығын арттырып отыр. Ақпараттық сұхбатты лауазымды адамдармен жүргізеді.

Сұхбат-эмоция сирек кездеседі. Сұхбат – эмоцияның адамдары көп жағдайда есте қала бермейді. Бізді оның аты-жөні, қызметі, мамандығы қызықтырмайды. Оның қандай да бір оқиғаның куәсі болғандығы жеткілікті. Оның бір үлгісі мынадай: Шешенстандағы соғысқа қатысушы Ресей федералдық әскерилердің бірі- Ол жақтағы өлгендердің саны біздің басшылардың беріп жатқан мәліметтерін онға көбейтсеңіз тура болады,- деп айтып салды. Міне, бұл жерде оның аты-жөні де, кім екені де бізге қажет емес. Мұндағы бағалы дүние оның пікірі. Ондай кейіпкерлерді пікірне бола күйіп кетпеуі үшін арқа тұсынан түсіру керек, немесе бетіне маска кигізіп немесе мозаика жасап, не болмаса танылмастай етіп, көлеңке түсіру арқылы көрсеткен жөн.

Әлеуметтік зерттеу сұхбаты қазіргі заманда ғана кездесе бастады. «Труд» газетіндегі «Сауалнамаға 100 жауап» немесе «Қоғамдық көзқарас институты» («Комсомольская правда») сұхбат типінде жауаптар өте маңызды. Бұл сұрақтар көп халыққа арналған. Бұл жолмен анонимді жауаптар алуға болады. Басқарушылар мен жұмысшыларға арнайы сұрақтар дайындалады. Сауалнаманы құрастырушылар үшін бір адамның пікірі емес, үлкен топтың пікірі маңызды болды, сол арқылы өндірістік ұйымның басшысының объективті портретін жасауға мүмкіндік алды.

Сұхбат – эмоцияның беделділігі теледидарда өзінің көзқарасын беделді түрде жеткізе отырып, білікті сөйлеуімен нақтыланады. Беделді адам теледидарға сұхбат беруге келгенде өз ойын айтып қана қоймай, репертуарынан да орындауы қажет. Ол мүмкін әнші, әртіс немесе декламатор болуы мүмкін. Теледидарда, баспасөзге қарағанда, сұхбат – эмоцияға көп жүгінеді. Дыбыстың, суреттердің көмегімен адамның жағдайын, толғанысын тартымды түрде көрсетуге болады.

Сұхбат алған кезде жауап берушінің типтерін ескеру керек. Француз социологтары Р. Пэнто және М. Гравицаның кітабынан адамдар туралы мінездемені табуға болады.

1. Жасқаншақ адам өз ойын жеткіліксіз айтам ба деп қорқады.
2. Қорқақ жауап беруден сақтанып отырады, саяси сұрақтардан қашқақтайды.
3. Мылжың. Әңгіме барысында мұндай адамдардан басқа проблема туындайды. Ол адамды бастапқы тақырыпқа оралта отырып, оның алға қарай кетуіне кедергі жасап, тақырыптан ауытқымауын қадағалап отыру керек.
4. Бәстескіш. Ол сұхбат алушымен диалогты өзі құрастырғысы келеді, оны дәлелдеп көз жеткізуге тырысады.
5. Ойынпаз. Өкінішке орай бұл тип жазбаша сауалнамада кездеседі, ал сұхбатта сирек кездеседі.
6. Өзіне сенімді адам. Бұл сұхбат берушімен журналистің жұмысы жеңіл өтеді. Ол барлық сұраққа сенімді түрде нақты, жинақы жауап береді.

/Р.Пенто,М.Гравитц.Әлеуметтік ғылымдар тәжірибелерінен./

«Комсомольская правда» газеті кіммен сұхбат жүргізілетіні туралы жариялап, оқырмандарға олардың сұрақтарын жіберулерін сұрады. Мысалы: «Келесіде сіздермен халық әртісі Михаил Ульянов сұхбаттасады. Одан не сұрағыңыз, не білгіңіз келеді? Оқырмандар тек қана сұрақты жинауға көмектеспейді, тақырыпты анықтауға да септігін тигізеді». Сонымен қатар газет оларға ұсыныс та жасайды. «Сұхбатты оқырман алады» атты рубрикаға кіммен кездескісі, не туралы білгісі келетіні, сізді қандай проблема ойландыратыны, қандай тақырыптар қызықтыратыны туралы хабарласуын жариялады. Теледидарда мұндай сұрақтарды телекөрсетімдер бағдарлама өтіп жатқан сәтте, студиядан тыс жерге телефон шалу арқылы хабарласа алады.

Сұхбат жанр ретінде бір орында тоқтап қалмайды, ол заман ағымына қарай жаңаша түрге ене отырып, теледидарда, газетте де дами түседі. Онда сынау бастамалары күшейе түседі. Сатира, юмор саласында көптеген мысалдарды келтіре отырып, В.Пельт сұхбаттың жаңа түрін енгізді. МГУ-дің журналистика факультетінің профессоры Владимир Данилович былай дейді: «Соңғы жылдары сұхбат жанры «құрғақ» арнайы жаңалықтарды жарнамалау үшін қолданылса, қазіргі кезеңде өзекті мәселелерді қозғайтын терең ойлардың негізін қалайтын жанр ретінде қалыптасты. Бұл жанр әдеби шеберлікті қажет етеді». «Комсомолка» газеті «бұрышпен сұхбат» атты бағдарламасын өткізді. Бос жолдар мен бос орындықтар теледидар мен газет

сұхбатының құралы болып табылады. Бұл жағдайда бағдарламаға жауап беруші келмейді. Қатысушыларды жоғары дәрежеде сөйлеуді талап етті. Бұған көп адамдар өз реніштерін білдіріп жатты.

Біріншіден, сұхбат монологтық жанрдан диалогтық жанрға ауысты, мұнда сұрақ та, жауап та маңызды. Екіншіден, газетте сұхбаттың проблемалы жақтарын дамыта бастады, оны тұжырымдау жағы күшейе түсті, ашық түрде талдаулар өсті. Теледидар эмоционалды-психологиялық жақтарын пайдаланды. Сұхбатқа қатысушыларды қысқа мерзімде мінездемелеу мүмкіндігі туды. М. Ромм теледидарда болашақ сұхбаттың сценарий жазылады, жобалары дайындалады деп атап көрсетті. Теледидарда сәтсіз сұрақтар болуы мүмкін емес, кейде қағазда жазылмаған, алдын ала ойластырылмаған сұрақтар туындап жатады. Сондықтан журналистке өте білімділік, тапқырлық қажет.

Поляктің «Телеэхо» бағдарламасының жүргізушісі Ирена Дзедзиц өз сұхбатының анықтамасын бере отырып былай дейді: «Жүргізуші және сұхбат алушының алдында жазба болуы мүмкін емес». Телесұхбаттың ерекшелігі де осында.

Сұхбат – жай ғана әңгіме емес, репортердің естігісі келген жауаптарын алдын ала дайындалған әңгіме барысында айтып бере алмайды. Суырып салмалық диалог кезінде ойлардың, күтпеген сұрақ және нақты жауап, ақыл-ой жекпе-жегі, әдет айналымындағы қалдықтар және ойлар тізбегі, шынайы ауызша тілдің салтанаты еш нәрсені ұмытып кетпейтін сәт – міне осылардың барлығы сұхбатқа кіреді. Бұл анықтама теледидар ықпалының арқасында ойластырылды. Ол мақсат тұтқан арманға жету үшін ұмтылады. Сонымен қатар сұхбаттың басқа да түрлерін жоққа шығаруға болмайды. Олардың мазмұны ақпараттың ағымына, әңгімелесушінің мәселесіне, сұрақтар формасына, сұхбат алушы мен сұхбат берушінің типіне және дайындық дәрежесіне байланысты. Сұхбатқа дайындық әртүрлі жағдайда болу керек. Теледидарда сұхбатты алдын ала және әңгіме барысында «жазады». Газет тілшісіне сұрақ пен жауапты жазып қоя салу жеткіліксіз – ойын логикамен жалғастыра отырып талаптарға сәйкес жазу керек. Тілші ойы әдеби түрде аяқталған материалды баспаға беру керек, ал теледидарда мұның бәрін сұхбат барысында жасау керек, дайындық дәрежесі бұл жұмыста біркелкі емес. Сұхбаттарды бірнеше деңгейде қарастыруға болады:

Жоғарғы тип – әңгіме тақырыбы анықталған, сұрақтар жауап берушіге белгісіз, сұрақ беруші сұрақтарын қисынға келтірмеген.

Екінші тип – сұрақтар сұхбат алушыға белгілі. Олар ауызша, ойша немесе жазбаша дайындалған. Сұхбат алушы сұхбат барысында жазбасына қарап қояды. Алдын ала жасалған сұрақтарды ретімен қоюға болады. Ол сұрақтардың бір тобын ретке келтіріп әңгіме мен жауап барысында басқаша қоюға болады.

Үшінші тип – алдын ала дайындалған сұрақтармен танысады: а) сұхбаттан біраз уақыт бұрын, б) дәл сұхбат басталарда. Жауаптар жазылып қойған немесе ауызша айтылады. Егер жауаптар жазылған болса, онда жауап беруші: а) оларды оқиды, б) анда-санда мәтінге көз қырын салады, в) тақырыпты еркін меңгергендіктен бірден алып кетеді.

Төртінші тип – сұрақ та, жауап та оқып беріледі. Теледидар үшін дайындығына қарай сұхбат түріне қажеттілігі – біріншісінің тиімділігі, ал төртіншіге қарама-қарсылығы.

Газетте сұхбат атмосферасын, диалог барысын көңіл-күйді сақтай отырып жазу керек. Сұхбаттың төртінші типін мына формада қабылдауға болады: алдын -ала дайындалған сұрақтар сұхбат берушіге жазбаша түрде жіберіледі, ол сұрақтарға жазбаша түрде жауап береді.

Сұхбаттағы сұрақтар формасы «жабық» және «ашық» болуы мүмкін. Жауап беруші «жабық» сұраққа мақұлдап немесе қарсы жауап береді – иә, жоқ, келісемін, қарсымын. «Ашық» сұраққа кең жазылған жауап беріледі. Көптеген сұхбатқа «жабық» сұрақтар қажет емес. Бірақ оларды араластырып отыруға болады, оны әңгімелесушінің дем алуына мүмкіндік беру үшін немесе өткір сұраққа жауап беру үшін қажет. Оның келісетіні немесе келіспейтіні көп нәрсені аңғартатыны белгілі.

Сұхбат - бұл даулы, түсініксіз сұраққа, проблемаға, оқиғаға беделді көзқарастың түсініктемесі. Сұхбат алушы - сұраншақ, механикалық сұрақ қоюшы емес, қажет кезінде өз көзқарасын жинақтап, әңгімелесушімен таласа алатын, оның жауаптарын толықтыратын, белсенді түрде проблеманы шындықпен түсіндіре алатын адам. Бізді қызықтыратыны беделді адамның, маманның, түсінік берушінің қазіргі заманның өзекті тақырыбына деген пікірі. Газет сұхбатына тірек болатын проблемалы істің мәніне түсінік бере отырып жазу. Теледидарда және радиода сұхбатқа қатысушыларға мұның көзбен көруге және есту мінездемесі, олардың дайындықсыз, шынайылығы қосылады».

Міне, сұхбат жанры жайлы ғалым пікірі осындай. Оқу құралында сұхбат пен әңгіменің аражігін ажырата алмай жүрген жас журналистер үшін қажетті әрі құнды тұжырымдар айтылған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.М.Барманқұлов, «Телевизия: бизнес әлде билік?» , (аударған Клара Қабылғазина), «Қазақ университеті» баспасы, Алматы 2010 ж.
- 2.Қазақша уикипедия , <http://kk.wikipedia.org/wiki/>